

Розділ VII. ТЕОРЕТИЧНІ ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 001.891.3.330.59.94(477): XIX/XX ст.

В.Б. Молчанов
(м. Київ)

ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ВИВЧЕННЯ ЖИТТЄВОГО РІВНЯ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ у другій половині XIX – на початку XX ст.

У статті на основі залучення широкого кола джерел та наукової літератури здійснено аналіз різних теоретичних підходів стосовно вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: життєвий рівень, Україна, теорії, потреби, доходи, зайнятість, безробіття, комфорт.

В статье на основании использования широкого круга источников и научной литературы осуществлен анализ разных теоретических подходов относительно изучения жизненного уровня населения Украины во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: жизненный уровень, Украина, теории, потребности, доходы, занятость, безработица, комфорт.

Article based on the use of a wide range of sources and scientific literature analyse different theoretical approaches to examine the living standards of the population of Ukraine in the second half of the 19th at the beginning of the 20th century.

Keywords: standard of living, Ukraine, theory, needs, income, employment, unemployment, comfort.

Сучасний стратегічний курс Української держави спрямований на побудову високорозвиненого, демократичного й правового суспільства, котре прагне інтегруватися в світовий та європейський економічний простір, передбачає пріоритетність досягнення соціальних цілей, орієнтацію на людські цінності, що визначають отримання високої якості життя громадян, запровадження гідних, економічних і демократичних стандартів добробуту кожної окремої особи. У нинішніх умовах становлення й розбудови демократичної, соціально-орієнтованої ринкової системи господарювання в Україні, коли через негативний вплив світової фінансової кризи істотно погіршилося забезпечення переважної більшості населення останньої, а вітчизняною науковою

спільнотою продовжуються кропіткі пошуки оптимальних шляхів подолання економічного занепаду держави неабиякої актуальності набувають проблеми добробуту її громадян. На особливу увагу заслуговують питання еволюції життєвого рівня та матеріального становища широких верств населення в країні як у минулому, так і в теперішній час. Справа в тому, що протягом останніх десятиліть у зв'язку з перебудовою народногосподарського комплексу, реорганізацією апарату державного управління й відносин власності добробут домінуючої більшості громадян України катастрофічно погіршився.

Реформування соціальної сфери та відносин власності не привело до поліпшення суспільної атмосфери і прискорення темпів економічного зростання у державі. Необхідно визнати, що Україна за своїм потенціалом – одна з багатих держав світу. Але, якщо в розвинених країнах середній доход на душу населення становить 41 – 25 тис. дол. на рік, то у ній – 1 тис. В світі показником нерівності прибутків громадян вважається відношення доходів 20 відсотків найбагатших осіб до 20 відсотків найбідніших. Цей показник у Швеції становить 3,8, Японії – 4,3, Німеччині – 4,3, а в Україні – понад 100¹.

Істотний інтерес становить сучасна ситуація у сфері забезпечення населення продуктами харчування. Якщо порівняти обсяги подушного споживання різних видів продовольчих товарів у Російській імперії, в складі котрої перебували й українські землі, в 1913 р., які наводить у своїй праці С. Клепиков, і величину їх в останні десятиліття в Україні, згідно з даними Д. Полозенка, то отримаємо вражаючі дані !

Розміри річного споживання продуктів харчування в Україні однією особою у середньому в 1913 р. та 1990–2004 рр. (у кг)²

Таблиця 1

Продукти харчування	1990 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	1913 р.	Приріст або скорочення порівняно з 2004 р.
М'ясо	68	33	35	39	87,6	– 48,6
Молоко	373	225	226	226	105,08	+120,92
Яйця (шт.)	272	209	214	220	347	– 127
Риба	17,5	11,9	12	12,3	12,519	–0,219
Цукор	50	36	36	38	23,360	+ 26,64
Олія	11,6	10,7	11,3	13	8,322	+ 4,62
Картопля	131	133	138	141	121,76	+ 19,236
Овочі й фрукти	102	108	114	115	44,131	+ 70,689
Хлібобулочні вироби	141	131	125	126	294,73	– 168,73

Як видно з таблиці, в сучасний період річні обсяги подушного споживання хліба та м'яса громадянами України скоротилися більше, ніж у два рази порівняно з 1913 р. Майже наполовину знизився відповідний показник щодо споживання яєць. Разом із тим, зросло споживання таких харчових продуктів, таких, як картопля, овочі та ін.

За таких умов в Україні розширене відтворення людського потенціалу стало нереальним, що, призвело до суттєвого скорочення природного приросту населення, зростання його смертності, скорочення народжуваності та ін.

Так, приміром, протягом останніх 18 років чисельність громадян України в цілому зменшилася на 5,7 млн осіб. Щорічні темпи скорочення останніх становили за цей період 0,6–1%, у той час, як у розвинутих державах світу його чисельність зростала зі швидкістю від 0,01% (Іспанія, Італія, Німеччина) до 0,04–0,07% (Данія, Франція, Нідерланди) на рік³. Кількість народжених в Україні у 2008 р. становила 67,7% від чисельності померлих. Позитивним є те, що цей показник зріс порівняно із 2007 р. на 7%, що свідчить про підвищення народжуваності в державі порівняно з попередніми роками, хоча й досі коефіцієнт смертності перевищує коефіцієнт народжуваності на 5,30%, (у 2008 р. другий становив 11,07%, перший – 16,37%). На жаль, за рівнем смертності Україна посідає перше місце в Європі.

Ще складнішою є ситуація у сфері середньої тривалості життя. За офіційними даними, остання в Україні становить лише 67,7 років, – проти 80 таких державах Європи, як Швеція, Іспанія, Італія. Нині із 117 країн світу в 11 вона перевищує 80 років, у 36 державах цей рівень перебуває в інтервалі 75–80 і у 50–70–75 Україна за цим показником, перебуває лише на 110-му місці. Серед держав Європи рівень тривалості життя нижчий, ніж в Україні, лише у Росії – 65,0 років⁴.

Необхідно визнати, що тенденція економічного знищення населення України стала наслідком погіршення життєзабезпечення переважної більшості громадян держави, що було спричинене відповідною урядовою соціальною політикою, котру наукова громадськість рано чи пізно буде змушена визнати злочинним геноцидом її народу.

За рівнем злиденності та доходами на душу населення Україна найбідніша в Європі, перебуває серед таких держав, як Монголія, Індія, Пакистан і ряд країн Африки. Понад 80 % народного добра «перейшло» до так званого «ефективного власника» (у розвинутих країнах державна власність становить 18 – 45 %) ⁵. До речі, за останніми опублікованими даними, серед п'яти найбагатших громадян нашої держави немає жодного етнічного українця, а серед першої сотні найзаможніших мільярдерів та мільйонерів осіб з українськими прізвищами можна налічити менше, ніж п'яту частину⁶.

Якщо порівняти ці дані із становищем у сфері підприємництва в Україні, котре сформувалося понад століття тому (адже тоді, як і нині, відбувалося завершення первісного нагромадження капіталу), то можна простежити спільні риси цих процесів. Згідно з висновками Т.І. Лазанської, в той період національне підприємство не сформувалося. На фоні масового засилля російських, єврейських, польських й іноземних капіталістів поодинокі українські підприємці були швидше винятком, ніж правилом, у загальній тенденції формування промислового, торговельного і банківського капіталів регіону⁷.

В повідомленні колегії Рахункової палати про зниження реального добробуту рівня населення України в 2009 р. вказується, що врахований під час за-

твердження Державного бюджету рівень інфляції у розмірі 9,5% є заниженим. За перше півріччя минулого року споживчі ціни збільшилися на 8,6%. За експертною оцінкою Рахункової палати, до кінця минулого року зростання їх перевищило 15%.

Найвні інфляційні процеси призвели до реального зниження основних державних соціальних гарантій, а відтак і падіння життєвого рівня населення. Реальна заробітна плата за січень-червень 2009 р. зменшилася на 10,1%, що є найгіршим показником за цей період із 1999 р. Згідно зі статтею 55-го Закону про Державний бюджет, мінімальна зарплата в січні 2009 р. становила 605 грн., у червні – 625. Порівняно із січнем її розмір номінально підвищився на 3,3%, проте в реальному обчисленні з урахуванням інфляції він знизився на 4,9%. Відповідно до статті 54-ої Закону про Державний бюджет мінімальний розмір пенсії за віком у січні 2009 р. становив 498 гривень, а в червні з урахуванням норм постанови Кабінету Міністрів України від 11.03.2009 № 198 «Деякі питання соціального захисту окремих категорій громадян» – 505,5. Таким чином, мінімальна пенсія номінально зросла на 1,5%, тоді як реально вона зменшилася на 6,5%.

Водночас в умовах «замороження» розміру прожиткового мінімуму фактично на рівні жовтня 2008 р. (626 грн) з урахуванням інфляції за останні дев'ять місяців того року цей показник реально знизився майже на 15%. При цьому фактичні суми прожиткового мінімуму для працездатних осіб та тих, котрі втратили працездатність, у червні 2008 р. становили відповідно 887 і 659 грн., що перевищило встановлені Законом про Державний бюджет розміри на 262 й 153,5 гривні. Заробітну плату, нижчу за фактичну суму прожиткового мінімуму, для працездатних осіб у червні 2009 р. нараховано майже 3 млн працівників.

Зменшення виробничої активності населення призвело до погіршення ситуації на ринку праці. Кількість непрацюючих громадян, які перебували на обліку Державної служби зайнятості, у червні 2008 року становила 671 тис., або 9 осіб на 1 вільне робоче місце чи вакантну посаду, тоді як у червні 2007 р. показники відповідно становили 555 тис. та 3 особи. При цьому зросли обсяги вимушеної неповної зайнятості. В звітному періоді 2008 р. чисельність працівників, котрі працювали у режимі скороченого робочого дня (тижня), порівняно з відповідним періодом 2007 р. збільшилася у 5,5 раза, а кількість тих, які перебували в адміністративних відпустках, відповідно – у 3 рази⁸.

Темпи скорочення виробництва в Україні протягом 90-х рр. XX ст. й початку XXI ст. не мають аналогів у світовій практиці. Їх можна порівнювати хіба що з «Великою депресією» 30-х рр. XX ст. в США або ж із наслідками Другої світової війни для України, коли через її територію двічі пройшла лінія фронту.

Зважаючи на вищенаведені факти, метою даної статті є ґрунтовне дослідження головних теоретичних підходів до вивчення добробуту населення українських земель у другій половині XIX – початку XX ст. Звичайно, всебічний і фундаментальний аналіз різних концептуальних підходів до вивчення цієї проблеми протягом значного періоду вимагає більш ґрунтового дослідження. Однак брак джерел та незначний ступінь розробки джерельної бази у вітчизняній

науці наштовхує на думку про здійснення такого роду розвідки лише за певними концептуальними напрямками. У зв'язку з цим, оскільки прослідкувати методологію теоретичного осмислення життєзабезпечення всіх категорій громадян України в різні часи є завданням надзвичайно складним, ми вимушені головну увагу приділити саме окремим, найбільш визнаним у науковому світі підходам до неї.

Світова наука, здійснюючи теоретичне обґрунтування категорії життєвого рівня, громади значний потенціал методологій і підходів стосовно вивчення проблеми рівня життя населення. Слід відмітити, що з давніх часів вона непокоїла мислителів минулого. Так, у стародавньому Китаї значну увагу цьому аспекту людського життя приділяв учень Конфуція – Сюнь-Цзи (VI ст. до н.е.), котрий доводив, що добробут – це задоволення такого рівня споживання, який відповідає статусу людини⁹.

В європейському науковому просторі ще давньогрецький мислитель Платон ввів поняття вартості наділу землі як «межі бідності» (урожай із котрого може прогодувати одну людину). За його переконанням, жоден громадянин не повинен мати права утримувати в приватній власності землі більше, ніж у 4 рази від цього мінімуму¹⁰.

Античні філософи розуміли, що багатство розширює можливості вибору, однак потреби людей не обмежуються лише матеріальними складовими. Всесвітньо відомий вихователь підкорювача всесвіту Олександра Македонського – Аристотель, який був учнем Платона писав, що «...достаток явно не є тим добром, якого ми шукаємо, він всього лише є корисним для пошуків чогось іншого...»¹¹. На його думку первинні потреби є визначальними в суспільствах, де домінує бідне населення. Із зростанням життєвого рівня змінюються й потреби особистості; вони переходять на вищий рівень. Їх задоволення пов'язується з можливістю брати участь у житті суспільства, впливати на вирішення його важливих проблем, відкрито висловлювали свою позицію, прожити довге та здорове життя, мати вільний доступ до нагромаджених цивілізацією знань, освіти тощо.

Серед історичної спадщини античного Риму, яка великою мірою характеризує еволюцію уявлень про категорію добробуту широких верств населення, своєю значимістю привертають увагу закони Марка Порція Катона (Цензора) (III–II ст. до н.е.), за котрими споживання громадянами предметів розкоші обкладалося додатковим податком¹². У II–I ст. до н.е. в Римській республіці розвивається економічна і політична криза, викликана концентрацією великої земельної власності у руках патриціанської знаті й обезземелювання значної частки італійського селянства. Спробу зупинити цю кризу та підвищити життєвий рівень широких верств останнього зробили брати Гракхи – Тіберій (163–132 рр. до н.е.) і Гай (153–121 рр. до н.е.), які висунули проект аграрної реформи. Вони вимагали обмежити земельне володіння одного громадянина Риму у 1000 югерів (250 га), а надлишки його передати селянам по 30 югерів на сім'ю на умовах спадкового володіння та виплати податку¹³.

За часів середньовіччя переважна більшість наукових праць європейських учених мала яскраво виражену релігійну ознаку. Оскільки панівною формою релігії в Європі було християнство у формі католицизму, то й автори розглядали добробут відповідно до канонів Святого Письма. Так, болонський монах Граціан у «Зведенні канонічного права» (XII ст.) доводив, що інститут приватної власності встановлений Богом як покарання за людські гріхи. Він і його прихильники-каноністи вважали, що лише землеробство та ремесло угодні йому, а лихварство й торгівля з метою одержання прибутку є смертельним гріхом. Фома Аквінський (1225/6–1274 рр.) в своєму трактаті «Сума теології» звернув увагу на питання «справедливої ціни»¹⁴.

У період становлення класичної школи економічної теорії відбувалося зародження термінології різних аспектів життєвого рівня. Його представниками були У.Петті, Ф.Кене, А.Сміт, Д.Рікардо та ін. В той час відбувалося формування ринкових відносин на Заході. Представники класичної школи намагалися встановити залежність між заробітною платою і задоволенням потреб працівника, пояснити причини відмінностей у рівнях отриманого доходу й чинники, що впливають на його зростання. Добробут розглядався як на мікро-, так і на макрорівні (як добробут нації).

Родоначальник класичної школи в економічній науці У.Петті у «Трактаті про податки та збори» переважно з'ясовував ефективність системи соціального забезпечення й її вплив на рівень життя населення. Він визначив роль держави за ринкової економіки і необхідність адресної допомоги, щоб виключити зловживання з боку громадян та утриманство: «...Коли всі безпорадні й немічні люди будуть ... забезпечені, а ледарі та злодії приборкані й покарані..., ми знайдемо, зрештою, певне постійне заняття для решти людей, що цього потребують, котрі, працюючи відповідно до виданих для них правил, можуть вимагати достатньої кількості їжі та одягу»¹⁵.

У.Петті простежив вплив оподаткування на рівень життя населення. Він зробив висновок, що зростання останнього не спричинює погіршення його добробуту, оскільки, по-перше, при рівномірному оподаткуванні всіх зберігається статусний рівень у суспільстві, по-друге, податки повертаються до платників із системи соціального забезпечення й з інших джерел. Програючи у чомусь одному, людина може виграти в іншому¹⁶.

Визначальною особистістю у класичній школі економічної науки по праву вважається геніальний мислитель А.Сміт. Він вважав, що «...людина завжди повинна мати можливість існувати своєю працею, і її заробітна платня мусить щонайменше бути достатньою для її існування. У більшості випадків вона має навіть дещо перевищувати цей рівень: в іншому разі робітник не мав би можливості утримувати сім'ю...»¹⁷.

Заробітну плату – доход робітника – А.Сміт вважав продуктом праці, природною винагородою за неї та ввів поняття її «натуральної ціни», яке запозичив у фізіократів. Він вважав, що в основі її лежить вартість засобів існування, необхідних для життя робітника й виховання дітей, котрі змінюють його на

ринку праці. Таким чином, хоч А.Сміт і не трактував угоду між капіталістами та пролетарями як продаж останніми своєї робочої сили, він по суті визначив нормальний рівень заробітної плати вартістю. Вчений досліджував і структуру даної вартості, зауваживши, що її нижньою межею є фізичний мінімум. Якщо зарплата опускається нижче такого рівня, це загрожує «вимиранням раси робітників». Дане положення він ілюстрував на прикладі Індії й Китаю, де економіка перебувала у стані застою. Але в країнах, де відбулося розвиток ринкового господарства, зарплата містить у собі, крім фізичного мінімуму, певний надлишок, розміри котрого визначаються нормами споживання, що склалися у суспільстві, його культурним рівнем і традиціями. А.Сміт зазначав, що зарплата в Америці вища, ніж в Англії, бо економіка там розвивається значно бурхливіше. Далі вчений вважав, що безпосередніми причинами змін заробітної плати є коливання попиту та пропозиції на ринку праці. Він розрізняв три стани суспільства: прогресуючий, стаціонарний і регресуючий. Перший характеризувався збільшенням багатства й зростанням попиту на останю, другий призводив до важкого становища пролетаріату, третій – до трагічного.

Великого значення у встановленні відповідного рівня зарплати вчений надавав співвідношенню сил між робітниками та капіталістами, економічним виступам перших. А.Сміт дуже енергійно відстоював необхідність високої заробітної плати. Він вважав, що це більш за все сприяє умовам поступального економічного зростання. Відносно висока зарплата є найважливішим стимулом підвищення продуктивності праці. Це, в свою чергу посилює нагромадження капіталу і збільшує попит на останю. А.Сміт категорично заперечував існуючу тоді думку, що висока заробітна плата робить робітників ледачими, зменшує стимули до праці й закликав підприємців не лякатися її зростання. Адже стихійний механізм все одно обмежує цей процес¹⁸.

Досліджувалася вченим і залежність між продуктивністю праці та зарплатою: «Не розміри національного багатства, а його постійне зростання спричиняє збільшення заробітної платні за працю»¹⁹. Він розглядав причини диференціації робітників за її розміром, серед яких було виділено п'ять основних:

- приємність або неприємність праці;
- легкість і дешевизна або складність та дорожняча оволодіння необхідними вміннями й навичками;
- постійність або непостійність праці;
- більша або менша довіра, що її виявляють тим особам, котрі займаються певними видами діяльності;
- імовірність або неймовірність успіху у діяльності²⁰.

Видатний представник класичної школи в економічній науці, який жив в епоху машинного перевороту, Д.Рікардо у праці «Початки політичної економії та оподаткування» розглядав проблему розміру заробітної плати й її достатності для задоволення потреб пролетарів. Він зазначав: «Природною ціною праці є та, котра необхідна, щоб робітники мали можливість існувати і продовжувати свій рід без збільшення чи зменшення їх кількості»²¹. Мислитель розглянув питання

про реальну та номінальну зарплату: «Здатність робітника утримувати себе й сім'ю ... залежить не від кількості грошей, які він отримує у вигляді заробітної плати, а від кількості їжі, предметів життєвої необхідності та комфорту, що стали для нього вкрай необхідними через звикання, котрі можна придбати за ці гроші»²². Тому природна вартість праці прямо пропорційно залежить від ціни харчових і непродовольчих товарів. При зростанні вартості останніх та послуг ціна робочої сили також зростає. З другого боку, вчений не відкидав вплив на цей процес ринкового механізму, співвідношення попиту й пропозиції.

Загалом у поглядах на зарплату робітників Д.Рікардо був прихильником Мальтуса, які полягали в тому, що вона утримується на низькому рівні через природні закони, котрі зводяться до того, що обмежений ринок праці починає відставати від здатності людей до розмноження. І тоді починає діяти стихійний механізм регулювання: зарплата стає нижче натуральної ціни праці, й це стримує зростання населення. Держава, на думку вченого, не повинна втручатися у формування ринку останньої та надавати грошову допомогу незаможним верствам, бо це заважає дії натуральних законів і, допомагаючи утримувати бідняків на невиправдано високому матеріальному рівні, гальмує процеси поліпшення рівня життя найманих робітників у цілому²³.

Під час аналізу методології вивчення життєзабезпечення населення неможливо обійти увагою праці К.Маркса. Рівень його життя добробуту він розглядав як соціально-економічну категорію, що характеризує ступінь задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб особистості. Відповідно до його поглядів «традиційний рівень життя» передбачає не тільки задоволення потреб фізичного життя, а й тих, котрі породжені суспільними умовами, в яких люди перебувають і виховуються.

Головною працею, створеною К.Марксом по праву вважається «Капітал». У сьомому розділі останньої під назвою «Процес нагромадження капіталу» (розділи 21–25) розглядаються процеси капіталістичного нагромадження та підкреслюється його вплив на матеріальне становище пролетаріату. Дослідження розпочинається з розгляду простого відтворення, в ході котрого фонд життєвих засобів набуває особливої історичної форми перемінного капіталу, а авансований капітал перетворюється на нагромаджену додаткову вартість. Відбувається відтворення існуючих робітничих відносин між капіталістами й робітниками. Аналіз розширеного відтворення здійснюється у два етапи. На першому автором розглядається перетворення законів вартості товарного виробництва на закони капіталістичного привласнення і критикуються погляди класичної та вульгарної політекономії з проблем відтворення в розширеному масштабі, а також з'ясовуються обставини, що визначають розміри нагромадження капіталу. На другому етапі К.Маркс досліджує, як розширене відтворення впливає на становище робітничого класу, аналізує закон народонаселення. Зокрема він з'ясовує вплив зростання органічної будови капіталу на утворення відносного перенаселення (промислової резервної армії праці), показує

дію закону капіталістичного нагромадження. Тут же робиться висновок про закономірність і неминучість загибелі капіталізму²⁴.

Вістрям учення К.Маркса, за його словами, було відкриття теорії доданої вартості. Вчення про привласнення останньої дозволило йому висунути положення про абсолютне та відносне зубожіння пролетаріату. Суть цієї тези полягає у тому, що життєвий рівень робітника постійно падає відносно добробуту буржуазії. Це й є відносне зубожіння. Крім того, постійно знижується життєвий рівень трудящих уцілому. Це, вважав К.Маркс, – абсолютне зубожіння пролетаріату. Висновок, котрого дійшов засновник наукового комунізму, був штучний, вигаданий і не відповідав навіть тогочасній дійсності. В Західній Європі, а тим більше у США в останні десятиріччя XIX ст. спостерігалось постійне поліпшення життєвого рівня робітників, а норма прибутку капіталістів, навпаки, зменшувалася. Ця тенденція свого часу була відкрита ще А. Смітом та Д.Рікардо. Такий порядок речей був відомий і соратникам К.Маркса. Один з його найвідоміших біографів Ф.Мерінг у своїй книзі «Карл Маркс» не тільки спростував висновок про абсолютне та відносне зубожіння робітничого класу, а й аргументовано піддав критиці тезу свого вчителя. Марксова теорія про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату, жорстоку його експлуатацію через привласнення додаткової вартості весь час обґрунтовувалась у працях вчених та підручниках з політекономії в колишньому Радянському Союзі. Тим часом у кінці 1980-х рр. робітник у США одержував приблизно 70% від заробленої ним суми, а в СРСР-лише 7–12%²⁵.

Серед українських учених першим дослідником добробуту широких верств сільського населення слід вважати видатного економіста й статистика Д. Журавського (1810–1856 рр.), який у своїй фундаментальній праці «Статистическое описание Киевской губернии» (Санкт-Петербург, 1852 – Ч.1–3) (Вона вийшла за авторством відомого тодішнього мецената, київського генерал-губернатора І. Фундуклея) дійшов висновку, що натуральний спосіб господарювання і бідність народу не дозволяли понад 50 млн осіб у Російській імперії споживати вироби фабричної промисловості. Вчений підкреслив, що споживачами цих товарів були лише «заможні класи», тобто поміщики, купці, чиновники – порівняно незначна частина населення, котра до того ж віддавала перевагу іноземним виробам. Потреби ж більшості простого люду могли задовольнити ремісники, товари яких були значно дешевшими й тому доступними. Тому треба всіляко сприяти поліпшенню якості продукції дрібних виробників з тим, щоб вони не поступалися фабричним товарам.

Велику увагу приділяв Д.Журавський економічному становищу українського селянства. Він звернув увагу на значне розшарування останнього. За його підрахунками, в Київській губернії у 1845 р. тяглі та напівтяглі селяни становили 30%, піші – 55%, а городники і бобилі, тобто ті, хто не мав землі, – 15%. На підставі цього статистичного аналізу вчений помітив зародження у господарствах заможних підприємницьких тенденцій, перетворення частки безземельних селян на вільнонайманих робітників із надзвичайно низьким

рівнем життя, котрі змушені були жити за рахунок постійних або побічних заробітків²⁶.

Загалом до середини XIX ст. дослідження добробуту населення не були комплексними, а стосувались лише окремих аспектів поняття «рівень життя». Актуальними суспільними проблемами на той час були такі, як достатність розміру отримуваної заробітної плати, державної допомоги малозабезпеченим сім'ям, чинники зростання добробуту нації тощо. Особливе місце в працях відводилося ролі держави у регулюванні суспільних відносин.

В більш пізній період – у другій половині XIX – на початку XX ст. – акценти перемістилися з політико-економічного на економіко-статистичний напрям аналітичної оцінки життєзабезпечення, відбувся перехід від його макро- до мікрорівня. Почали розробляти економічні теорії добробуту. Зміна акцентів праць особливо характерна для кінця XIX ст., що пояснюється змінами практичних потреб суспільства й цілей розвитку економіки, котрі спричинили перенесення уваги з теоретичних на прикладні дослідження. Постали питання визначення життєвих стандартів, зокрема реальної вартості життя працюючого населення та відповідно, встановлення необхідної величини заробітної плати з урахуванням галузевих і регіональних відмінностей.

До визначних дослідників цього періоду можна віднести Е.Енгеля, В.Парето, А.Маршала, А.Пігу, Т.Веблена, Дж.М.Кейнса й ін. Ще в XIX ст. Е.Енгель – голова статистичного бюро Саксонії – знайшов низку залежностей між доходами й витратами населення, які згодом були названі законами його імені. Він уважав, що зі збільшенням прибутку у бюджеті сім'ї частка видатків на харчування зменшується (I закон Енгеля), на одяг – не змінюється (II закон), на житло, в тому числі опалення й освітлення, – залишається постійною (III закон), на освіту і лікування – підвищується (IV закон)²⁷.

Видатним українським науковцем, котрий робив значний внесок у вивчення проблеми життєзабезпечення селян був С. Подолинський (1850–1891 рр.). Перші його брошури (автор публікував їх українською мовою у віденській друкарні) були присвячені саме матеріальному становищу селянства. Одна з них називалася «Про бідність» (1875 р.). Згодом у своїх творах дослідник усе більше акцентував увагу на соціально-гігієнічному стані останнього, в 1879 р. опублікував статтю «Здоров'я селян на Україні (санітарний огляд)». Згодом він переніс свою наукову діяльність за кордон, де продовжив виступати з доповідями та публікувати праці з вищезазначеної проблеми аж до самої смерті у 1891 р.²⁸

Окремим рядком слід звернути увагу на творчу спадщину в галузі дослідження проблем добробуту широких верств населення видатного українського мислителя І.Я. Франка. Так, вивчаючи проблеми бідності, він стверджував: «Нерівність в господарських ділах, як тепер бачимо, є джерелом усієї нужди і всієї неправди на світі... Бідні мусять працювати на багатих, а самі за свою працю дістають ледве тільки, щоби могли нужденно вижити, – а дуже часто й тільки не одержують. Бідні мусять платити найбільше податків, давати найбільше рекрута (бо їх є найбільше), а на їх гроші пани та багатирі держать

війська, поліцію та жандармів, щоби самих тих бідних держати в притиску, страсі і темноті. Бідність доводить людей до проступків, до зопсуття, крадіжі та вбійства...»²⁹.

Видатна українська поетеса Л.Українка у своїй творчості вперше впритул наблизилася до вивчення проблем рівня життя під час дослідження політичного устрою. В своїй публікації «Державний лад» вона зазначала: «... про політичну волю, себто про ті права людські, що залежать від державного ладу. Про ту волю, що зветься економічною, себто таку, що залежить від багатства та бідності межі людьми, ... треба пам'ятати, що економічна і політична воля дуже залежить одна від одної і се ми не раз спогадаємо, як будемо говорити про порядки і закони різних держав...не у всіх країнах одинаків державний лад, а через те і не скрізь люди мають одинакові права, однакову політичну волю. Одні народи вибороли собі такі права, про які другі ледве думати сміють... людські права се ті, які належать кожній людині окремо, а громадські – ті, що стосуються цілої громади людей»³⁰.

Таким чином, можна стверджувати, що, на її думку головною проблемою політичного ладу є майнова нерівність між людьми, котра спричиняє бідність. Цікаво те, що Л.Українка розглядає добробут як природне право кожної особистості. У відомій казці «Лелія», опублікованій у 1891 р., за допомогою яскравих образів найманих робітниць, котрі виготовляють штучні квіти, авторка порушила проблему бідності й життєвого рівня українських дівчат та жінок. Про це вона зазначала так: «Якась кімната з голими стінами, брудними, серед хати довгий стіл, нічим не вкритий, а на столі купа різних шматок, дротів, бавовни, ниток, стоять слоїки з клеєм, в них повстромлювані квачики, в мисочках розповаджені фарби різні, позолота, і всього так багато, всюди такий нелад! За столом, на лавках, сидять дівчата, убрані по-міському, але надто вбого, запнуті брудними хвартушками; кожна дівчина має ножички і багато маленьких щипців, колодочок, лещаток; перед кожною дівчиною лежить купа отого шмаття та дріб'язку.... Дівчата роблять мовчки, хутко, не одриваючись від роботи... вони не уважають, що важко потомилась, поблідли від сидіння в душній хаті за марудною роботою, що в хаті тхне фарбою та клеєм, аж дихати важко, їм нема часу це уважати. Аби робота йшла хутко, аби їм більше заробити, – бо яка робота, така й плата! Та якби ж так, а то плата ще й менша від роботи.

Гіркий заробіток залишається здебільшого тут-таки, в майстерні, – його забирають підприємці безперервними штрафами. В таких умовах дівчата-робітниці можуть тільки зненавидіти свою працю». Не кращим на думку поетеси, був і добробут сільських жінок. Змальовуючи гірку долю селянки Мар'яни, вона писала: «...На чужому полі ніжки натомила, на чужій роботі ручки натрудила, на чужих городах цілий день полола, бур'яном колючим руки поколола»³¹.

У 90-х рр. XIX ст. в Німеччині Р.Штольцман (1852–1930 рр.) – автор праці «Мета господарства» – доводив, що у капіталістичному суспільстві відбувається нівелювання матеріального становища пролетарів та підприємців, стирається

грань між класами, частина останніх розорується, а частина робітників перетворюється у капіталістів. І сам добробут у «граничного підприємця», тобто такого, хто одержує найменший нормальний прибуток, практично не відрізняється від становища добре оплачуваного робітника. Суспільство ґрунтується на гармонії інтересів окремих класів, а антагонізм є ніщо інше, як протиріччя між виконавцями й організаторами, що мають різні здібності. Розмірковуючи з проблеми заробітної плати, вчений вважав, що пролетар та капіталіст однаково зацікавлені в підвищенні свого рівня життя і тому не можна збільшувати заробітну платню за рахунок відповідного зниження прибутку підприємця³².

Видатний представник математичної школи маржиналізму В. Парето у праці «Підручник політичної економії» (видання 1906 р.) на основі аналізу статистичних даних вивів закон розподілу прибутків («закон Парето»), котрий виражає залежність між величиною доходу й кількістю його отримувачів, засновану на розподілі здібностей людей. Відштовхуючись від «суспільної гетерогенності», що ґрунтується на «фізичній, моральній та інтелектуальній» нерівності людей, учений стверджував, що «цїй нерівності, властивій людській істоті, відповідає економічна і соціальна нерівність»³³.

Таким чином, на думку дослідника, суспільство повертається до властивого йому типу розподілу прибутків. Переважна частина останніх акумулюється в основній масі населення, тоді як високі доходи утворюють незначну частину національного прибутку. Проблема бідності він убачав передусім у недостатності виробництва. Найкращий спосіб поліпшити становище бідних верств населення – зробити так, щоб багатство збільшувалося швидшими темпами за його зростання населення. Отже, основою доходів держави має стати оподаткування доходів більшості, а не великих статків, що робить доцільним відміну від та прогресивного оподаткування капіталів.

Певною мірою продовжив розвиток ідей попередника німецький математик-економіст Г.Госсен. Свої дослідження вчений почав з аналізу індивідуального натурального господарства; суб'єкт його стає схожим на Робінзона–знайомого з роману Д.Дефо. Його поведінка характеризується принципом, згідно з котрим у ході індивідуального споживання певного блага корисність кожної наступної його одиниці знижується. Цей висновок векономічній науці відомий як перший закон Г.Госсена.

Зміст його другого закону полягає у тому, що серед багатьох благ для Робінзона, чий обсяг споживання обмежений лише фіксованим періодом часу, максимальну насолоду надає така комбінація останніх, за котрої граничні корисності будь-яких з них будуть рівними. Це можна висловити й так: ідеальна ситуація, яка складається внаслідок того, що суб'єкту не вигідно споживати одне благо замість іншого, оскільки будь-яка його зміна зменшить розміри насолоди.

Але в теорії Г.Госсена Робінзон не тільки споживає. Він ще і працює, виробляючи необхідні для себе блага. Спочатку вони дають йому насолоду, тобто мають для нього граничну корисність. Згодом Робінзон втомлюється, продуктив-

ність праці знижується та у певний момент часу стає рівною нулю. Продовження останньої викликає вже негативне відчуття, її гранична корисність поступається відповідній важкості. Г.Госсен вважає, що найкраща протяжність праці й відповідно оптимальна кількість вироблених продуктів повинна визначатися рівністю між величинами граничної корисності та відповідної важкості. Коли плюси і мінуси взаємно компенсуються, Робінзон одержує максимум насолоди – обсяг корисності, котрий він добуває із споживання вироблених благ³⁴.

Велике значення для всебічного осмислення категорії життєвого рівня здійснено представниками австрійської школи маржиналізму, які першими на науковій основі обґрунтували теорію граничної корисності. Головні принципи цієї теорії були сформульовані К.Менгером у праці «Засади політичної економії». Він визначав, що відповідна корисність певного блага залежить від двох факторів: інтенсивності індивідуальної потреби й розміру запасу останнього. Чим більше індивід цінус блага, тим більша їх гранична корисність. Чим менше інтенсивність потреби, тим нижча оцінка, котру суб'єкт їй дає. Така залежність одержала назву правила граничної корисності, що поступово знижується. Разом з тим, виділивши фактори, які визначають останню, К.Менгер рішуче відкидав вплив на неї з боку цін.

На відміну від попередника Б.Бем-Баверк у своїй основній праці «Засади теорії цінності господарських благ» доводив, що граничні корисності визначають ціни не опосередньо через попит, а прямо встановлюючи межі їх коливань. Верхня, максимальна межа ринкової ціни певного товару залежить від суб'єктивної оцінки покупцем його корисності. Вище цієї межі ціна піднятися не може, бо тоді вона негативно відіб'ється на добробуті споживача та буде суперечити принципу його раціональної поведінки. Нижня, мінімальна межа ціни зумовлена суб'єктивною оцінкою корисності даного товару з боку продавця. Керуючись тими ж мотивами, що й покупець, продавець також не може опустити свою оцінку нижче визначеної ціни. Оскільки австрійський учений вважав, що граничні корисності виконують роль межі змін ринкових цін, то ці суб'єктивні оцінки мусять бути вимірювані, а значить, і співвимірювані, притому в грошовій формі. Це викликало потребу пояснити механізм такого процесу. Щоб вирішити це, австрійські вчені звернулися до поняття граничної корисності грошей, прирівнюючи її до суми відповідних корисностей товарів, котру споживач може придбати на останню одиницю свого грошового доходу. Перехід учених австрійської школи до аналізу грошової форми обміну викликався законами капіталістичного ринку.

Значне місце у теоретичних пошуках цих дослідників займало питання про витрати виробництва. Цьому присвячено зокрема праці Ф.Візера. Раціональні суб'єкти, зазначав учений, формують свої оцінки граничної корисності лише до тих благ, які безпосередньо пов'язані з їхніми потребами, тобто до предметів споживання. Індивіди не здатні оцінити далеких від них факторів виробництва, котрим австрійські вчені дали назву «виробничі блага». Це означає, що ціни останніх визначаються не прямо, а опосередковано через граничні

корисності споживчих товарів, які були виготовлені за допомогою капіталу та праці. Витрати виробництва таким чином потрапляють у залежність від вказаних граничних корисностей, що повністю відповідає маржиналістському принципу зверхності споживання над виробництвом. Виділивши з певного виробничого блага те, що має найменшу відповідну корисність, Ф.Візер назвав його граничним продуктом. Це дало йому змогу сформулювати таке поняття: відповідна корисність його зумовлює ціну блага, котре пішло на виготовлення цього продукту, й відповідну частку витрат на його виробництво, а ці витрати виробництва визначають граничні корисності інших, споживчих товарів, що були виготовлені із вказаного блага. Це формулювання ввійшло в економічну науку, як закон Ф.Візера.

Найбільш оригінальною була теорія відсотку, розроблена Б.Бем-Баверком. Учений для її обґрунтування ввів такі поняття, як «теперішнє благо» (заробітна плата) і «майбутнє» (засоби виробництва, праця робітників, гроші). Прибуток розглядається ним як різниця між оцінкою «теперішніх» та «майбутніх благ»; причому перші оцінювали вище за других³⁵.

Видатний теоретик економічної думки, засновник Кембриджської школи маржиналізму А.Маршалл стверджував, що «термін «рівень життя» (standard of life) визначає норми діяльності, скореговані на потреби. Його підвищення розуміється як зростання свідомості, енергії й почуття власної гідності, котре веде до більшої обережності та розсудливості у витрачанні коштів, виключення витрат на таку їжу і напої, які збуджують апетит, але не додають сили, й таких занять, котрі приносять збиток як фізичний, так і моральний»³⁶.

На думку цього визначного науковця, «підвищення життєвого рівня всього населення призводить до значного зростання національного дивіденду, частина котрого призначається кожній категорії праці й кожному виду діяльності (trade). Зростання життєвого рівня для будь-якого одного класу праці чи одного виду діяльності підвищує його продуктивність та спричинює збільшення його винагород. Це дещо збільшує національний дивіденд і дозволяє працівникам інших категорій отримувати свою нагороду за дещо меншою ціною щодо їх продуктивності»³⁷.

За переконанням вченого, слід відрізнити поняття життєвого рівня від категорії «рівня комфорту», котрі є близькими, але не тотожними за змістом. Справа у тому, що «... рівень комфорту (standard of comfort) характеризує розширення штучних потреб, переважно низьких. Підвищення рівня комфорту передбачає певне зростання життєвого рівня. Проте єдиний прямиий наслідок розширення потреб полягає в тому, що воно робить людей більш нещасними, ніж раніше»³⁸.

А.Маршалл аналізував поведінку працівника як раціонального суб'єкта, котрий оцінює свою участь у виробництві через зіставлення доходів та витрат. Пропозицію праці дослідник пояснював як демографічними факторами, так і суб'єктивними оцінками важкості праці. Попит на робочу силу детермінований законами спадної корисності й спадної продуктивності; «заробітна плата кожної категорії працівників має тенденцію дорівнювати чистому продукту, виробленому додатковою працею граничного робітника»³⁹.

Послідовником А.Маршалла був А.Пігу, котрий розвинув ідеї свого вчителя та створив економічну теорію добробуту. Розмірковуючи над проблематикою наукових досліджень, учений наголошував на реалістичності економічної науки, сфера інтересів якої має визначатися потребами суспільства. Вона має надати практичний інструментарій для підвищення життєзабезпечення громадян. Його внеском у дослідження життєвого рівня було обґрунтування поняття економічного добробуту та факторів, що на нього впливають. Він свідомо обмежив власне дослідження «рамками тієї сфери суспільного добробуту, в якій можна прямо або побічно застосувати шкалу виміру за допомогою грошей»⁴⁰. Учений наголошував на тому, що поняття останнього не зводиться лише до його економічного аспекту й включає такі показники якості життя, як умови довкілля, праці та відпочинку, доступність освіти, громадський порядок, медичне обслуговування тощо. Економічний добробут суспільства дослідник обумовлював розміром національного дивіденду (частка матеріального доходу, що може бути виражена в грошах) і способом його розподілу між членами суспільства. Одним із перших він звернув увагу на недосконалість показника національного доходу як вимірника економічного добробуту.

Привертає увагу й теоретична спадщина засновника інституціонального напрямку в світовій науці, видатного американського мислителя кінця XIX – початку XX ст. Т.Веблена. У своєму геніальному творі «Теорія класу нероб» він по-новому підійшов до вивчення принципів споживання та довів, що «... нерідко трапляється так, що елемент життєвого рівня, котрий з'являється спочатку як марнотратний, згодом стає в розумінні споживача життєвою необхідністю». Крім того, досліджуючи грошовий рівень життя, мислитель стверджував, що людською поведінкою у сфері споживання керує «... бажання триматися на рівні загальноприйнятих вимог добропристойності в якості та кількості споживаних товарів», оскільки «рівень вимог є рухливим»⁴¹.

Новаторство економічного вчення Дж.Кейнса у питаннях вивчення життєвого рівня в методологічному плані виявилось, по-перше, у перевазі макроекономічного аналізу перед мікроекономічним підходом, котрий зробив його основоположником макроекономіки як самостійного розділу відповідної теорії, й, по-друге, в обґрунтуванні (виходячи з «психологічного закону») концепції про ефективний попит, тобто потенційно можливий і стимульований державою. Спираючись на власну, «революційну» за тих часів методологію дослідження, Дж.Кейнс на відміну від своїх попередників та наперекір пануючим економічним поглядам стверджував про необхідність недопущення з допомогою держави зниження заробітної плати як головної умови ліквідації безробіття, а також про те, що споживання через психологічно визначену схильність людини до зберігання зростає набагато повільніше доходів.

За Дж.Кейнсом, ця схильність стримує збільшення останніх через скорочення капіталовкладень, від котрих залежить перманентне отримання. Відносно граничної схильності людини до споживання, то вона, на думку автора «Загальної теорії зайнятості, відсотку та грошей», постійна й може через

це обумовлювати стійке співвідношення між збільшенням інвестицій і рівнем прибутку.

Сказане свідчить про те, що в методології дослідження Дж.Кейнса враховується важливий вплив на економічне зростання таких факторів, як держава (котра стимулює споживчий попит на засоби виробництва та нові інвестиції) й психологія людей (що визначає ступінь усвідомлених взаємовідносин господарських суб'єктів). Разом із тим кейнсіанське вчення є не що інше, як продовження основних принципів неокласичного напрямку економічної думки, через що сам Дж.Кейнс та його послідовники (як і неоліберали), виходять з пріоритетного значення у господарській політиці суспільства перш за все економічних факторів, визначаючи їх кількісні показники й зв'язки між ними, як правило, на базі методів граничного і функціонального аналізу, математичного моделювання⁴².

В зазначеній праці Дж.Кейнса чітко простежується думка про недоцільність надмірної бережливості й нагромадження і, навпаки, можливу користь всемірного витрачання коштів, оскільки, як думав учений, у першому випадку засоби скоріше всього набудуть неефективної (грошової) форми, а в другому, можуть бути направленими на збільшення попиту та зайнятості. Він також різко й аргументовано критикував тих економістів, котрі відстоювали догматичні постулати «закону ринків» Ж.Б.Сея та інших суто «економічних» законів, називаючи їх представниками «класичної школи».

У зв'язку з цим Дж.Кейнс зазначав: «З часів Сея і Рікардо економісти-класики вчили: пропозиція сама породжує попит... що вся вартість продукції повинна бути витраченою прямо чи побічно на купівлю продуктів». На основі підтверджуючих дану тезу витягів з «Основ політичної економії» Дж.Мілля й «Чистої теорії національних вартостей» А.Маршалла Дж.Кейнс дійшов до висновку, що у класиків та їх послідовників «теорія виробництва і зайнятості може бути побудованою (як у Мілля) на основі натурального обміну; гроші ж ніякої самостійної ролі в економічному житті не відіграють», саме тому «закон Сея... рівносильний гіпотезі, що не існує перешкод для досягнення повної зайнятості».

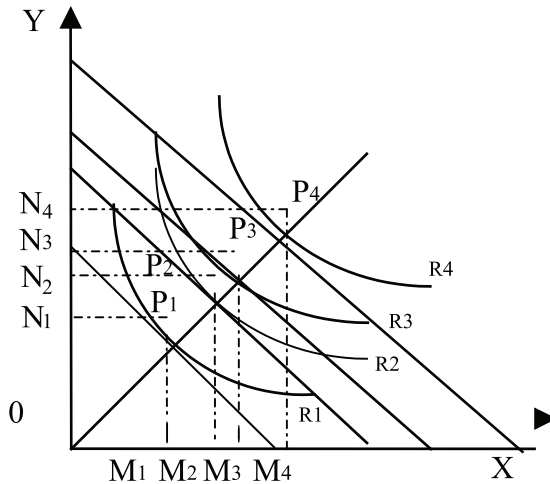
Але Дж.Кейнс робить протилежний висновок: «Психологія суспільства така, що з зростанням сукупного реального доходу збільшується і сукупне споживання, але не в тій мірі, в якій зростає доход». Саме у цьому полягає його недвозначна теоретико-методологічна позиція, відповідно до котрої для визначення причин неповної зайнятості, а також для обґрунтування методів її зовнішнього (державного) регулювання «психологія суспільства» має не менше значення, ніж «закони економіки»⁴³.

Через декілька десятиліть, поділяючи ідеї Дж.Кейнса про «схильність людей до зберігання», Дж.Гелбрейт писав, що «ці доходи повинні бути інвестовані та таким чином витрачені (або компенсовані витратами ще кого-небудь). У протилежному випадку купівельна здатність буде знижуватися. Товари будуть залишатися на полицях, обсяг замовлень знизиться, виробництва спаде, безробіття збільшиться. В результаті відбудеться спад».

Результатом свого дослідження Дж.Кейнс вважав створення теорії, яка показує життєву необхідність створення централізованого контролю в питаннях, які зараз надані переважно приватній ініціативі. «Держава повинна буде впливати і керувати схильністю до споживання частково шляхом відповідної системи податків, частково фіксуванням норми відсотку і, можливо, іншими способами», тому що «саме у визначенні обсягу зайнятості, а не в розподілі праці тих, хто вже працює, існуюча система виявилася недієздатною». Ось чому, за твердженням Дж.Кейнса, «встановлення централізованого контролю, необхідного для забезпечення повної зайнятості, потребує, звичайно, значного розширення традиційних функцій уряду... Але все ж залишаються широкі можливості для прояву приватної ініціативи і відповідальності»⁴⁴.

Дослідники XX ст. істотною мірою поглибили теоретичні пошуки у дослідженні категорії життєвого рівня, тісно пов'язуючи його з образом та якістю життя, життєвими стандартами та ін. За їх переконанням, образ життя є сплавом об'єктивних умов та суб'єктивної сторони діяльності людей, виявлення їх соціальної активності. Образ життя «ведуть», практикують, він є свого роду загальною формулою щоденного буття особистості. Образ життя – це типові вживані норми поведінки людей, спосіб їх щоденної діяльності у сфері праці та побуту, у виробництві та споживанні як матеріальних, так і духовних цінностей⁴⁵.

Відомі науковці XX ст. здійснили спробу графічного відтворення змін життєвого рівня у формі залежності споживання від зростання доходу у вигляді «кривої рівня життя».

Іл. 1. «Крива рівня життя» – «доход – споживання»⁴⁶

Як видно з графіка, в тому випадку коли прибуток споживача γ поступово зростає $r_1 < r_2 < r_3 \dots$, тоді він набуває можливості купувати все більшу кіль-

кість двох благ та переходити від комбінації 0N1 блага B і 0M1 блага A до комбінацій

0N2	0M2
0N3	0M3

Кожному доходу відповідає своя крива витрат R1, R2, R3 ..., тобто бюджетна лінія. Точки P1, P2, P3 ..., у котрих прямі витрати є дотичними до кривих байдужості, показують послідовність положення рівноваги споживача у відповідно із зростанням його прибутку. Попит на обидва блага зростає. З'єднавши ці точки, отримаємо криву, яку Д. Хікс назвав «доход – споживання», а американські економісти – «кривою рівня життя».

Безперечно, що навіть поверховий аналіз вищезазначеної конструкції не витримує ніякої критики (врахування лише двох споживаних благ тощо.), та все ж вказана крива яскраво демонструє залежність споживання від рівня прибутку.

Разом із тим добробут нерідко пов'язують з якістю життя, під котрою розуміють комплексну інтегральну характеристику становища людини в різних соціальних системах, яка показує ступінь її соціальної свободи, можливості всебічного розвитку, сукупність інтелектуальних, естетичних, культурних і духовних цінностей й інших потреб, наданих у її розпорядження⁴⁷.

Науковці радянської доби доводили, що під життєвим рівнем необхідно розуміти досягнутий ступінь розвитку виробництва та задоволення матеріальних і духовних потреб людей. На їх думку, для його характеристики слід використовувати комплекс показників. Кожен з них повинен розкривати відповідну сторону цього рівня. Вартісні показники (номінальні й реальні доходи, номінальна та реальна заробітна плата, суспільні фонди народного споживання) повинні доповнюватися натуральними (споживання окремих продуктів харчування, непродовольчих товарів, забезпечення предметами тривалого користування). За їх переконанням, життєвий рівень слід характеризувати і за допомогою таких важливих параметрів, котрі свідчать про умови праці й вільний час⁴⁸.

В сучасних умовах основну увагу вчені приділяють питанням пом'якшення антагонізмів та гармонізації інтересів різних суспільних верств населення, практичній реалізації механізмів обмеження невинновданого рівня диференціації доходів і подолання бідності. У світовій науці відбулося перенесення акцентів досліджень з економічних на соціальні. Центральним елементом економічної системи визнається людина, економіка працює для задоволення її потреб та інтересів. Значно збагачується термінологічна база досліджень, поряд із поняттям «рівень життя» науковці оперують категоріями «спосіб життя», «стиль життя», «якість життя», «людський розвиток» тощо. Розробляються методики визначення життєвого рівня населення (як держави в цілому, так і окремих регіонів).

У середині XX ст. в світовій науці сформувалася концепція якості життя, що містила як конкретні питання, що стосувались умов праці та побуту людей,

так і загальнофілософські проблеми людського буття. Реалії життя найбільш розвинутих країн світу показали, що економічне зростання й досягнення високого рівня споживання не позбавляють автоматично від бідності, голоду, наркоманії, техногенних катастроф, соціальних потрясінь, не гарантують безпечного існування людини у суспільстві. Тому західні науковці зробили основний акцент не на кількісних параметрах (зростання заробітної плати, виробництва товарів тощо), а на запровадженні елементів організованого споживання на основі збагачення духовними, культурними та соціальними благами. Домінуючим напрямком цих дослідників виступає модель «відчутної якості життя». В її основу покладено припущення, що істинне значення її відображається у суб'єктивних відчуттях індивідів, котрі формуються на основі конкретних матеріальних умов життя, емоційного стану тощо.

Термін «якість життя» інтерпретується в широкому й відносно вузькому розумінні. У першому під якістю життя розуміють задоволеність населення життям із точки зору різних потреб та інтересів і включають характеристики й індикатори його рівня умови праці та відпочинку, житлові, соціальне забезпечення, екологію, суб'єктивні оцінки тощо. В більш вузькому трактуванні з якості життя вилучаються економічні характеристики (власне, характеристики його рівня – доходи, споживання, вартість).

Серед останніх досягнень історичної науки у сфері вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. являє інтерес ґрунтовна праця відомого російського історика Б.М. Миронова «Добробут населення і революції в імперській Росії (XVIII – початок XX століття)». За рахунок мобілізації значного матеріалу про індивідуальні й масові антропометричні показники чоловічого та жіночого населення Росії автору вдалося продемонструвати, як змінювався біологічний статус його за 217 років. За його переконанням, отриману картину можна перевірити даними про сільськогосподарське виробництво, податки і повинності, ціни й зарплату, харчування та демографію. Досліднику вдалося по новому підійти до визначення динаміки добробуту за весь імперський період. Економічна, політична і соціальна інтерпретація отриманих результатів дала можливість піддати сумніву пануючі погляди про життєвий рівень у той період. Разом з тим, оскільки висновки автора базуються виключно на антропометричних даних, такий підхід видається доволі сумнівним для однозначного трактування динаміки такої складної категорії, як життєвий рівень⁴⁹.

Сучасні дослідження якості життя у зарубіжних країнах проводяться на базі його об'єктивних умов та суб'єктивних оцінок населення. В останніх виділяється раціональні (загальна задоволеність життям й оцінка ступеня задоволеності його складовими) та емоційні (баланс позитивних і негативних емоцій) компоненти. При цьому західні дослідники доводять, що в умовах перехідних суспільств індивідуальні уявлення про якість життя формуються в основному під впливом емоційного компоненту.

Міжнародне дослідження добробуту стало розвиватися нещодавно. У 1960 р. робочою групою ООН було підготовлено доповідь про принципи

визначення й вимір рівня життя в міжнародному масштабі. Це була перша спроба створення системи таких показників. В 1970 р. американські вчені М. Джонс та М. Флокс розробили модель «сфер якості життя у великих містах США». У 1973 р. Дж. Вільсон проаналізував 72 соціальні фактори для встановлення різниці щодо відповідного показника у населення 50 американських штатів⁵⁰.

Ідеї стратегії якості життя були розвинуті в концепції людського розвитку. На початку 70-х рр. XX ст. Економічна і Соціальна рада ООН (ЕКОСОП) систематизувала й узагальнила пропозиції демографів, соціологів, економістів, екологів та спеціалістів інших профілів і підготувала відповідний документ. Провідне його положення – роль та значення людського фактора в глобальному економічному розвитку. Головна проблема, котра постала перед дослідниками, – пошук універсальних показників, що характеризували б людський розвиток.

Основні положення концепції останнього полягають у тому, що головною цінністю суспільного розвитку визнається людина, а не зростання національного багатства. Тобто економіка та суспільний розвиток мають орієнтуватися на особистість, забезпечити їй можливість жити довго і не хворіти, мати доступ до нагромаджених людством знань, надати свободу особистого вибору, захистити від негативних умов життя (голоду, війни, забруднення навколишнього середовища). Отже, розвиток суспільства – це процес зростання людських можливостей за рахунок тривалого та здорового життя, рівня освіченості, користування політичними й економічними свободами, правами людини, повагою до особистості. Це процес розширення вибору і досягнутий рівень добробуту. Основна мета розвитку – зростання якості життя населення.

Концепція людського розвитку в її сучасному вигляді містить такі аспекти: реалізація базових можливостей, співробітництво, справедливість, усталеність, безпека. Базисним принципом концепції є не постійне надання допомоги малозабезпеченим верствам та країнам, а стимулювання розвитку людського потенціалу, підвищення його ролі в суспільстві, розширення можливостей вибору способу життя з повною відповідальністю за ухвалені рішення⁵¹.

Західна наука в другій половині XX ст. істотним чином примножила теоретичні здобутки у сфері вивчення переважної більшості історичних, соціальних й економічних аспектів життєвого рівня. Так, на думку відомого мислителя Д. Белла, позбутися голоду і злиднів, безробіття та дефіциту необхідних засобів існування неможливо. Створення «суспільства достатку» є принципово нереальним, а саме поняття про нього є абсурдним⁵².

Однак, незважаючи на вищесказане, примножувати наукові пошуки в царині дослідження еволюції рівня й якості життя людей конче необхідно. Адже високий життєвий стандарт є визначальною передумовою для гарного настрою останніх, формування у них позитивних емоцій, утвердження соціальної впевненості та оптимізму⁵³. Можна погодитися з відомим теоретиком вітчизняної економічної науки В. Г. Єременком, що економічна і соціальна сфери настільки тісно пов'язані та взаємозумовлені, що їх роз'єднання боляче позначиться не тільки на добробуті народу, а й на суспільному прогресу країни у цілому⁵⁴.

Після закінчення радянської доби дослідження рівня життя населення стали актуальними для всіх колишніх республік СРСР через негативні наслідки кризових явищ під час переходу до ринку. Нові умови господарювання вимагали пристосування статистичної бази до реалій життя. Наприкінці 2002 р. Статистичний комітет Співтовариства незалежних держав опублікував систему індикаторів для оцінки рівня життя населення в країнах СНД, у котру включалися демографічні показники економічної активності, матеріальної забезпеченості, особистого споживання, житлових умов, соціальної напруги⁵⁵.

Соціально-економічна ситуація, яка склалася в Україні, має специфічні особливості, що вносить певні корективи у класичні підходи до вивчення процесів і явищ, котрі відбуваються в її суспільстві. Незважаючи на велику кількість досліджень у галузі соціальних проблем, питання рівня життя населення залишаються маловивченими, оскільки переважно розглядаються або окремі аспекти проблеми (доходи та витрати громадян, матеріальне становище соціально вразливих їх верств, бідність тощо), або глобальні проблеми виміру людського розвитку.

В Україні усвідомлення необхідності використання основних ідей та положень концепції людського розвитку для оцінки ефективності суспільного прогресу в цілому почало формуватися у 1992–1993 рр., а з 1995 р. готуються щорічні звіти про нього. На початковому етапі дослідження велися на основі методики, запропонованої програмою розвитку ООН, однак через обмежену кількість показників вони не давали повної характеристики стану людського розвитку в державі.

Пізніше вченими С.І.Пирожковим і О.С.Власюком було запропоновано методику побудови його регіонального індексу. З метою максимальної адаптації глобальних ідей до вітчизняних умов у 1999 р. фахівцями Ради з вивчення продуктивних сил України НАНУ було сформульовано концепцію й розроблено методику оцінки людського розвитку регіонів України⁵⁶. Важливість вивчення останнього не викликає сумніву, однак їх масштабність та багатоаспектність дає змогу отримати загальні оцінки окремих складових і ситуації в цілому, у той час як для виявлення причин та наслідків негативних явищ, що відбувалися в українському суспільстві у другій половині XIX – на початку XX ст., потрібні спеціальні дослідження.

До ідеї якості життя й людського розвитку Україна (поряд з іншими державами перехідної економіки) прийшла не класичним шляхом. Країни з розвинутою ринковою економікою прийняли нові ідеї в процесі пошуку подальшого шляху від «суспільства споживання», коли склалися загально високі життєві стандарти, котрі не гарантували гармонійний розвиток людини і не сприяли вирішенню глобальних проблем її життєдіяльності.

Українська наука визначила проблему людського розвитку як пріоритет соціально-економічних досліджень за ситуації, коли потрібно було віднайти короткий шлях у напрямі від виживання до розвитку.

Серйозним досягненням вітчизняної академічної науки стало створення на початку третього тисячоліття ґрунтовної наукової праці «Рівень життя на-

селення України», котра була опублікована під егідою Інституту демографії та соціальних досліджень НАН України та Державного комітету статистики України⁵⁷. Здійснивши глибокий теоретичний аналіз творчого доробку попередників автори вказують, що на сучасному етапі досліджень у вітчизняній і зарубіжній практиці можна виокремити два основні підходи, що мають концептуальний характер та можуть бути визначені як основні концепції дослідження добробуту населення:

– перша концепція розглядає рівень життя як матеріальне становище населення (в розумінні наявності необхідних благ у вигляді доходу для підтримання основних життєвих потреб, забезпеченості певним рухомим і нерухоми майном тощо). Основна увага приділяється питанням визначення раціональних норм споживання та відповідності його цим нормам, рівня купівельної спроможності та доходів, обґрунтуванню їх диференціації в суспільстві, встановленню соціальних стандартів. Добробут окремої особи розглядається через призму загальнонаціонального добробуту. Стратегічна мета держави – збільшувати обсяги виробництва і шляхом перерозподілу доходів у суспільстві забезпечувати вищий рівень задоволення потреб;

– друга концепція (якості життя) базується на визнанні необхідності задоволення потреб людини не тільки у матеріальних благах, а й в умовах для її розвитку і життєдіяльності, та означає частковий перехід від макроекономічного до мікроекономічного розуміння проблеми. Основна стратегічна мета – створення умов для якісного життя й всебічного розвитку людини⁵⁸.

Наведені вище концепції життєвого рівня населення відображають з різних точок зору дану соціально-економічну категорію. Разом з тим, автори пропонують власну концепцію цієї складної категорії та доводять, що вона «на сучасному етапі може бути сформульована як комплексне вивчення життєвого рівня різних верств населення України за трьома основними складовими:

- матеріальним становищем;
- умовами проживання;
- станом соціального середовища»⁵⁹.

Безумовно, запропонована авторами концепція викликає повагу. Однак навіть побіжний погляд на таку абстрактну конструкцію викликає безліч сумнівів стосовно об'єктивного відображення в ній усіх аспектів життєвого рівня. Так, приміром, матеріальне становище не відображає рівня споживання. Тим більше, воно не може охарактеризувати співвідношення позитивного і негативного споживання. Крім того, стан соціального середовища не завжди відображає ступінь зайнятості чи, наприклад, рівень оплати праці або величину робочого часу. Тож необхідно визнати, що коли для сучасної оцінки життєвого рівня ця концепція і може відповідати дійсності, то для всебічного аналізу рівня життя населення України у другій половині XIX – на початку XX ст. вона є неприйнятною.

На думку авторів, в усіх без винятку країнах у разі зміни суспільного устрою відбувається різке падіння рівня життя значної частини населення, особливо у випадках, коли цей процес супроводжується глибокою економічною кризою

і матеріальна складова добробуту виходить на перший план. Відбувається ідеалізація найбільш дефіцитного ресурсу, яким у період кризи виступають гроші. Очевидно, що такі категорії, як «економічна система», «рівень життя» та будь-які інші соціально-економічні категорії з часом змінюють свій характер та профіль, набуваючи все нових соціальних та економічних ознак. Проте матеріальне становище як складова добробуту населення за будь-яких суспільних та політичних умов завжди має важливе значення. В період становлення ринкової економіки воно розглядається як один із найважливіших індикаторів соціальної стратегії розвитку держави.

Визначальним аспектом матеріального становища є прагнення будь-якої людини до задоволення своїх індивідуальних потреб. Потреби – соціально-економічна категорія, що виражає об'єктивну суспільну необхідність у певній сукупності тих чи інших благ та умов життя з метою підтримання життєвого рівня і всебічного розвитку людини. Вони характеризують потенційні прагнення індивідів, окремих соціальних груп та суспільства в цілому до споживання благ у певних кількостях, пропорціях та відповідній якості. Зрозуміло, що фізичні, психологічні, інтелектуальні й соціальні відмінності людей зумовлюють суттєву різницю в особистих потребах. Вони визначають сукупність суспільних відносин, стимулюючи життєву, соціальну та трудову активність населення. Тому можна стверджувати: чим сильніше розвинені особисті потреби, багатша й різноманітніша їх сукупність, тим місткішим стає коло людської діяльності, більш різноманітним, змістовним і насиченим стає життя людини. Більшість економістів розглядають потреби як необхідність у конкретних предметах, благах та послугах. Ця точка зору є виправданою, оскільки дає можливість кількісно їх визначати й оцінювати, а отже, обґрунтовано формувати нормативи споживання в натуральній і грошовій формах. Таке визначення потреб є основою визначення рівня життя як ступеня задоволення потреб людини, котрий вимірюється передусім розміром доходів, що надає можливість споживати певну кількість товарів, благ та послуг.

Можливість забезпечення високого рівня матеріального добробуту залежить від економічних і соціальних особливостей розвитку суспільства, історичних передумов формування нового устрою останнього. Суттєвий вплив на його рівень мають національні традиції та загальноприйняті суспільні норми та правила тощо.

Сукупність різного роду потреб формує стандарти життя у суспільстві. Більшість людей, за незначним винятком, прагне до більш-менш однакового способу життя, до володіння однаковим майном, до споживання однакових продуктів. Схема такого підходу не порушується в країнах, які не мають значних розбіжностей у географічних і кліматичних умовах, котрі можуть вимагати додаткових витрат. Неодмінною умовою також є відсутність різних субпопуляцій із чітко вираженою ідентичністю, що відрізняються релігійними традиціями й орієнтуються на радикально інші споживчі потреби. Незважаючи на присутність фактора регіональних відмінностей, західні суспільства характеризують-

ся наявністю сильних середніх верств населення. Отже, визначення пануючого способу життя майже ніким не критикується, і встановлення його стандартів не викликає особливих проблем⁶⁰.

Зважаючи на теоретичні висновки наших попередників, слід сказати, що життєвий рівень – соціально-економічна категорія, яка характеризує рівень задоволення фізичних, духовних та соціальних потреб людей, а також котрі народжуються певними суспільними умовами, в яких люди перебувають та виховуються. Цей рівень визначається, з одного боку, ступенем розвитку самих потреб людей, а з іншого, – кількістю й якістю життєвих благ та послуг, котрі використовуються для їх задоволення. Він прямо пов'язаний із відтворенням головної виробничої сили суспільства – населення. Добробут є відображенням соціального стану суспільства і характеризується системою кількісних та якісних показників: загальним обсягом благ, реальними доходами населення, рівнем споживання продовольчих та непродовольчих товарів і послуг, розміром заробітної плати, громадських фондів споживання, умовами праці та житловими, тривалістю робочого дня та вільного часу, розвитком освіти, охорони здоров'я, культури та ін. Його динаміка і диференціація обумовлені ступенем розвитку продуктивних сил та пануючих виробничих відносин. На життєвий рівень значний вплив справляють політика й ідеологія, а також рівень розвитку виробництва предметів споживання. Крім того, він визначається розмірами національного багатства та залежить від нагромадженого особистого майна людей. Негативний вплив на рівень життя населення справляє безробіття та аграрне перенаселення⁶¹.

Загалом поняття життєвого рівня має міждисциплінарний характер, тобто як економічний, так і соціальний, юридичний, психологічний та історичний. На нашу думку цю категорію необхідно розглядати у соціально-економічній площині з точки зору історичної ретроспективи та джерел права. За нашим переконанням, лише дослідження рівня життя та його тенденцій серед окремих соціальних груп в минулому, постійне порівняння різноманітних даних між собою і з сучасністю та аналіз наслідків окремих урядових рішень в соціально-економічній сфері дасть змогу більш ефективно розробляти і впроваджувати заходи сучасної і майбутньої соціальної політики в Україні. Лише в такому випадку вітчизняна наука буде мати більш практичний сенс і дасть можливість підійти до розгляду історичного процесу без ідеологічних озирань з погляду сучасної дійсності.

Як висновок до нашого історичного екскурсу про теоретичні підходи до вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. хотілось би виділити наступне:

По-перше – протягом усього історичного розвитку світова наука нагромадила значний потенціал теоретичних підходів до визначення життєвого рівня суспільства. Так, у давній період добробут тісно пов'язувався з володінням землею. За часів середньовіччя, оскільки все суспільне життя розвивалося у світлі пануючої релігійної ідеології, домінуючими були ідеї аскетизму та само-

обмеження. В епоху нового та новітнього часу на перший план вийшли проблеми безробіття, законодавчого визначення обсягів робочого часу та мінімальної заробітної плати. Необхідно визнати, що протягом XIX–XX ст. світова наука створила чимало теорій, котрі по-різному підходили до оцінки рівня життя. Разом із тим жодна з них не є досконалою. Так, приміром, теоретичне положення марксизму про абсолютне і відносне зубожіння пролетаріату було актуальним для переважної більшості країн Європи лише до середини XIX ст., коли одночасно з промисловим переворотом швидкими темпами зростала резервна армія найманої праці та людська спільнота вперше зіткнулася з таким негативним явищем, як масове безробіття. Необхідно визнати, що для вивчення життєвого рівня населення України в другій половині XIX – на початку XX ст. ця теза марксистської методології є неприйнятною. Адже людство навчилося захищати себе від таких страшних явищ, як масове безробіття, за допомогою соціального законодавства, профспілок та ін. З нашої точки зору, більш сприйнятною для сучасної України є методологія Т.Веблена, котра відповідає епосі завершення первісного нагромадження капіталу. Разом із тим необхідно визнати, що лише гармонійне поєднання всіх наукових здобутків у сфері визначення головних параметрів життєвого рівня дасть змогу об'єктивно підійти до розв'язання проблеми покращення добробуту широких верств населення.

По друге, в умовах початку третього тисячоліття, коли світова спільнота вступила до постіндустріального етапу розвитку, людство повинно усвідомити, що центральною проблемою в вивченні ефективного забезпечення добробуту широких верств населення є ґрунтовне дослідження історичного досвіду динаміки життєвого рівня в минулі століття. За нашим переконанням, це дасть змогу простежити, які заходи влади за відповідних соціально-економічних умов спричиняли до зростання розширеного відтворення людського потенціалу, що у свою чергу впливало на зростання суспільного виробництва. Такий історичний досвід дасть змогу в сучасних умовах здійснювати більш результативну соціально-економічну політику в Україні та, врешті-решт, позитивно вплине на поліпшення добробуту всього українського народу.

По третє, зростання життєвого рівня загальної маси населення неможливе без конкретних заходів у перебудові бюджетної системи. Так, приміром, у галузі оподаткування відмова від одних видів податків та запровадження інших дало б можливість істотно вплинути на життєвий рівень переважної більшості громадян. Крім того, перехід від оподаткування доходів до оподаткування власності дає потужний економічний ефект не лише для зростання життєвого рівня широких верств населення, а й збільшення потужності всього господарського потенціалу. Річ у тім, що ринковий механізм передбачає ефективне використання ресурсів, тоді як нинішня система оподаткування не дає можливості раціонально, спонукає до зростання ухилення від сплати податків та тінізації економіки.

На завершення слід сказати, що ми глибоко вдячні нашим попередникам, які тим чи іншим чином торкалися досліджуваної проблеми. Разом із тим у

теперішній вітчизняній історичній науці поступово утверджуються нові підходи, за допомогою яких вчені, критично переосмислюючи здобутки попередніх поколінь, прагнуть більш об'єктивно відтворити історичну дійсність.

¹ Друкований М. Хазяями чи наймитами на своїй землі ? // Сільські вісті. – 2007. – № 26 (18009). – С.1.

² Складено на основі: Полозенко Д.В. Видатки бюджету на розвиток людського капіталу // Фінанси України. – 2006. – № 4. – С.19; Клепиков С.А. Питание русского крестьянства // Материалы по изучению массового потребления. – Вып.2. – Ч.1: Нормы главнейших пищевых продуктов. – Москва, 1920. – С.25.

³ Гришнова О.А. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. – К., 2001. – 254 с.

⁴ Звіт з людського розвитку в Україні за 2008 рік: Людський розвиток і європейський вибір України. – К., 2008. – 122 с.

⁵ Друкований М. Назв. праця. – С.1.

⁶ Рейтинг 100 самых богатых людей Украины // Фокус. – 2005. – № 12 (25). – С.22–79.

⁷ Лазанська Т.І. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.). – К., 1999. – 281 с.

⁸ <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/1521367>

⁹ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Історія економічних вчень. – Житомир, 2001. – С.9.

¹⁰ Там само. – С.11.

¹¹ Аристотель. Политика / Сочинения: В 4 т. – М., 1984. – Т. 4. – С.381.

¹² Ковалёв С. И. История Рима – Санкт-Петербург, 2003. – 864 с.

¹³ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.12.

¹⁴ Там само. – С.16.

¹⁵ Антология экономической классики. – М., 1993. – С.20.

¹⁶ Там же. – С.23.

¹⁷ Сміт А. Добробут націй. Дослідження про природу та причини добробуту націй. – К., 2001. – С.47.

¹⁸ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.41.

¹⁹ Сміт А. Назв. праця. – С.47.

²⁰ Там само – С.66.

²¹ Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения: В 3 т. – М., 1955. – Т. 1. – С.459.

²² Там же.

²³ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.47.

²⁴ Там само. – С.85.

²⁵ Там само. – С.86.

²⁶ Фундуклеев И. Статистическое описание Киевской губернии. Ч.І–ІІІ. – СПб., 1852.

²⁷ Рабкина Н.Е., Римашевская Н.М. Основы дифференциации заработной платы и доходов населения. Методы экономико-математического прогнозирования. – М., 1972. – С.190.

²⁸ Слюдилова Т.Б. Літопис життя та діяльності С.А.Подолінського (1850–1891) // Архіви України. – 1999. – № 1–6. – С.61–65.

²⁹ Франко І.Я. Чи вергались нам назад до народу ? // Зібрання творів у п'ятдесяти томах. Т.45. – К., 1986. – С.159.

³⁰ Леся Українка: публіцистика, листи, статті, дослідження. – Т.І. – К., 1954. – С.31.

³¹ Там само – С.259.

- ³² Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.93.
- ³³ Парето В. Учебник политической экономии. – Москва, 1999. – С.273.
- ³⁴ Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.101.
- ³⁵ Там само. – С.96.
- ³⁶ Маршалл А. Принципы экономической науки. – Т.3. – М., 1993. – С.108 – 109.
- ³⁷ Там же. – С.109.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же. – Т. 2. – С. 219.
- ⁴⁰ Пигу А. Экономическая теория благосостояния: Пер. с англ.: В 2 т. – М., 1985. – Т. 1. – С.73–74.
- ⁴¹ Веблен Т. Теория праздного класса. – М., 1984. – С.132.
- ⁴² Кругляк Б.А., Молчанов В.Б. Назв. праця. – С.131.
- ⁴³ Там само. – С.132.
- ⁴⁴ Там само. – С.133.
- ⁴⁵ Тодоров Ангел Ст. Качество жизни: критический анализ буржуазных концепций. – М., 1980. – С.10.
- ⁴⁶ Савенко Н.М., Манько В.А. Ценообразование в графиках, схемах, формулах. – Одесса, 1988. – С.55–56.
- ⁴⁷ Тодоров Ангел Ст. Указ. соч. – С.11.
- ⁴⁸ Статистичне вивчення життєвого рівня населення (На матеріалах Української РСР). – К., 1968. – С.4.
- ⁴⁹ Миронов Б.Н. Благосостояние населения и революция в имперской России XVIII – начало XX века. – М., 2010. – 911 с.
- ⁵⁰ Каргіна К.О. Соціальна складова в оцінюванні рівня життя//Вісник ДАСОА. – 2007. – №1. – С.22.
- ⁵¹ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. Монографія. – К., 2002 – С.13.
- ⁵² Тодоров Ангел Ст. Указ. соч. – С.19.
- ⁵³ Там же.
- ⁵⁴ Єременко В.Г. Соціальна економіка (Видання друге, адаптоване й доповнене). – К., 2003. – С.10.
- ⁵⁵ Иванов Ю.О. показателей экономического благосостояния // Вопросы экономики. – 2003. – № 2. – С.93.
- ⁵⁶ Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. – К., 2002 – 124 с.
- ⁵⁷ Рівень життя населення України. – К., 2006. – 428 с.
- ⁵⁸ Там само – С.16–17.
- ⁵⁹ Там само – С.19.
- ⁶⁰ Там само – С.19–20.
- ⁶¹ Экономическая энциклопедия . – М., 1980. – Т.1. – С.164; Т.4. – С.238.